

Agata Łojek

Uniwersytet Warszawski

aj.lojek@student.uw.edu.pl

ORCID: 0000-0002-1733-1637

O ELEMENTACH GWAROWYCH W SIEDEMNASTOWIECZNYCH NAZWISKACH Z PARAFII DALESZYCE

1. WPROWADZENIE

Dawne nazwiska są doskonałym źródłem wiedzy o człowieku i jego funkcjonowaniu w świecie – o społeczności, w jakiej egzystował, pracach, jakie wykonywał, wartościach, jakie wyznawał, problemach, z jakimi się mierzył etc. Dla językoznawców szczególnie interesującym aspektem badania nazw osobowych odnotowanych w źródłach historycznych jest język, który został utrwalony w antroponimach.

Przedmiotem artykułu jest analiza cech dialektalnych w drugich po imieniu określeniach osobowych (dzisiejszych nazwiskach), które nazywam **protonazwiskami**, uznając ten termin za obowiązujący w kontekście formacji siedemnastowiecznych¹.

2. MATERIAŁ BADAWCZY

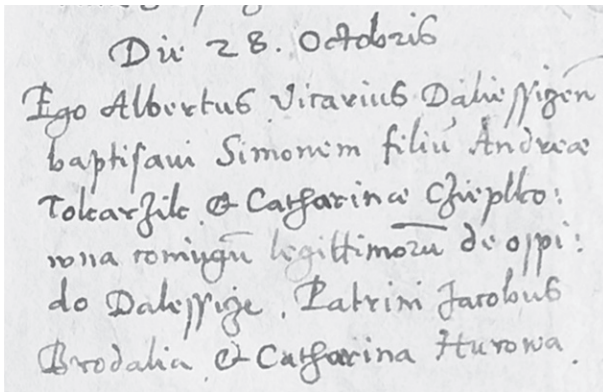
Materiał badawczy pochodzi ze spisywanych w języku łacińskim siedemnastowiecznych ksiąg parafialnych (aktów chrztów) z Daleszyc i kilkunastu okolicznych wiosek (m.in. Cisowa, Górna, Bielin, Krajna, Skorzeszyc, Słopca, Niestachowa). Obejmuje wpisy z lat 1602²–1617 i 1658–1700, odnotowane w czterech księgach zawierających akty urodzeń z lat: 1602–1617 (I księga), 1658–1681 (II księga), 1682–1689 (III księga), 1690–1717 (IV księga). Są to najstarsze księgi metrykalne z parafii Dale-

¹ Jak zauważają badacze, termin *nazwisko* w odniesieniu do nazw osobowych pochodzących z XVI czy XVII w. jest pojęciem nieprecyzyjnym, nieściśłym, ponieważ ówczesne drugie po imieniu określenia osobowe nie miały jeszcze wszystkich cech definicyjnych nazwiska, a zatem – na przykład – nie obejmowały całej rodziny czy nie miały stałej formy strukturalnej (por. Kuć 2003: 119).

² Przy czym wpisy w 1602 r. rozpoczynają się dopiero od końca sierpnia tego roku.

szycy, jakie zachowały się do czasów współczesnych. Księgi rejestrujące chrzty z lat 1618–1657 najprawdopodobniej zaginęły w czasie wojen lub podczas wielokrotnie wybuchających w Daleszycach pożarów. Na przestrzeni badanych lat metryki były spisywane przez różnych skryptorów, których tożsamość trudno dziś ustalić. Wyekscerpowany materiał pochodzi z 59 lat i obejmuje ok. 32,5 tys. poświadczeń nazwisk. Poniżej prezentuję przykładowy wpis metrykalny rejestrujący akt chrztu z 1602 r.

Ilustracja 1. Przykładowy wpis metrykalny z 1602 r.

Die 28. Octobris

*Ego Albertus Vicarius Dalesziczen
baptisavi Simonem filiu
Andreae Tokarziko et Catharinae
Czuplko: ronna coniugu legitimum de oppi:
do Daleszycze. Patrini Jacobus
Brodalia et Catharina Hurowa.*

3. CELE PRACY I KWESTIE METODOLOGICZNE

Identyfikacja fonetycznych cech dialektalnych w protonazwiskach ma duże znaczenie dla interpretacji etymologiczno-motywacyjnej tych jednostek. Elementy gwarowe w wielu wypadkach mogą bowiem utrudniać – a czasami wręcz uniemożliwiać – wskazanie podstawy motywacyjnej danego protonazwiska³ czy też ustalenie jego formy hasłowej.

Daleszycze położone są w granicach zasięgu dialektu małopolskiego. Gwary, którymi posługiwali się mieszkańcy miasta i jego okolic, należy zaliczyć do grupy gwar środkowomałopolskich, a konkretnie do grupy gwar kieleckich⁴. Choć znajdują się

³ Por. np. określenia, w których odnotowałam hiperpoprawność względem form z protezą (usuwanie nagłosowego *h*-): *Catharina Urowa* [1605] // *Catharina Hurowa* [1602 r.]; *Melchior Utniczek a Bieliny* [1613] // *Melchior Hutniczek de Bieliny* [1606]. Interpretację nazwisk ułatwia w przywołanych przykładach obecność wariantywnych form protonazwisk. Pojawiały się jednak zapisy, co do których możemy tylko przypuszczać, że są gwarowym wariantem fonetycznym danej jednostki, por. *Regina Anaszowska* [1659] // **Janaszowska* (hiperpoprawność względem form z prejotacją).

⁴ Określanych także jako *gwary świętokrzyskie*, *gwary kielecko-sandomierskie*, *gwary środkowej części północnej Małopolski* czy *poddialekt małopolski (Kieleckie)* (Cygan 2002: 225).

w nich cechy dyferencyjne, to jest ich niewiele. Przyczyn należy szukać najpewniej w historii regionu świętokrzyskiego:

Kielecczyzna usytuowana jest w środkowo-południowej części Polski. Przez długi czas pozostawała też w silnej izolacji historycznej (w okresie rozbiorów). Czynniki te nie sprzyjały wyodrębnianiu się specyficznych dla tego obszaru cech językowych. Wśród cech gwary świętokrzyskiej pojawiają się w związku z tym cechy charakterystyczne zarówno dla dialektu małopolskiego, jak i mazowieckiego (Łojek 2022: 44).

Daleszyce, lokowane na prawie niemieckim w 1569 r., były w minionych wiekach jedną z ważniejszych miejscowości w regionie. Znajdowały się bowiem na szlaku przegonu bydła z Wołynia na Śląsk. Także wtorkowe targi miały dla miasta i okolic duże znaczenie gospodarcze. Wymiana handlowa sprzyjała przemieszczaniu się ludności, napływowi do miasta mieszkańców innych regionów. Od końca XVII w. w mieście osiedlali się Żydzi, a na początku XIX stulecia do Daleszyc zaczęli licznie przybywać rzemieślnicy z Zachodu, głównie z Niemiec (Łojek 2021: 17), choć pojawiali się oni w mieście i w okolicach także w badanym stuleciu.

Z powyższych powodów zasadne wydaje się więc zbadanie, czy w zgromadzonym materiale historycznym odbijają się cechy dialektalne charakterystyczne dla zespołu gwar małopolskich (środkowomałopolskich) i jakie są to cechy. Zakładając, że na formę językową analizowanych jednostek miał wpływ język, którym posługiwali się mieszkańcy tych terenów, warto podjąć próbę oceny, jakie konkretnie były to cechy (wpływ wyłącznie dialektu małopolskiego? wpływ innych dialektów?).

Podjmując się próby zbadania występowania cech dialektalnych w antroponimach, należy jednak zachować dużą ostrożność – co najmniej z kilku powodów⁵.

Po pierwsze, księgi metrykalne, na podstawie których najczęściej bada się antroponimię historyczną, spisywały różne osoby. Mógł to być zarówno sam ksiądz udzielający chrztu, jak i wikariusz, ksiądz z sąsiedniej parafii, który akurat pomagał sprawować posługę, czy nawet miejscowy organista. Wszyscy ci skrypcy nie tylko mieli inny charakter pisma, lecz także w innym stopniu znali łacinę (język ksiąg parafialnych z badanego okresu). Wszystko to mogło wpłynąć na kształt zapisywanych antroponimów (a następnie na ich czytelność dla badaczy).

Po drugie, jak zauważa Agnieszka Raszevska-Klimas, właściwą interpretację antroponimów utrudnia często fakt, że były one zapisywane zgodnie z obowiązującą w danym czasie grafią i kształtującymi się aż do XX w. normami ortograficznymi (Raszevska-Klimas 2017: 266). Dokładne oddanie właściwości artykulacyjnych poszczególnych protonazwisk w XVII w. nie zawsze było zatem możliwe.

⁵ Na wspomniane niżej problemy zwracali uwagę m.in. Michał Lange (2019: 55, 59), Monika Kresa (2011: 104) czy Agnieszka Raszevska-Klimas (2017: 266).

Po trzecie, na kształt onimów mogły mieć wpływ rozmaite interferencje językowe zachodzące na danym terenie, np. wpływ języka niemieckiego, widoczny w polonizacji nazwisk niemieckich i germanizacji nazwisk polskich, znamienne dla antroponomastykonu Daleszyc zwłaszcza w XIX w. (por. Łojek 2019a), choć na innych terenach zauważalny już w wieku XVII (por. Lica 2020: 10–12).

4. STAN BADAŃ

Do 2019 r. antroponimia Daleszyc i okolic nie była przedmiotem zainteresowań językoznawców. Cechy dialektalne odnotowane w nazwach osobowych z tych terenów przeanalizowałam w artykule pt. *Charakterystyczne dla Kielecczyny fonetyczne cechy gwarowe dziewiętnastowiecznych nazwisk* (Łojek 2019b) oraz w rozdziale monografii *Antroponimia Kielecczyny I połowy XIX w. (na przykładzie nazwisk mieszkańców parafii Daleszyc odnotowanych w księgach metrykalnych z lat 1826–1830)* (Łojek 2019a). W obydwu tekstach analizie poddałam nazwiska z lat 1826–1830.

W ciągu ostatnich trzech lat powstały również inne artykuły mojego autorstwa dotyczące antroponimii parafii Daleszyc (por. np. Łojek 2021a; 2021b), ale nie podejmowałam w nich zagadnień poruszanych w tym artykule.

Antroponimią miejscowości położonych na Kielecczynie zajmowały się także Danuta Kopertowska (1980; 1988) i Ewa Sikora-Serocka (2021). Autorki nie poświęcały jednak uwagi cechom dialektalnym badanych antroponimów.

5. ANALIZA MATERIAŁU

Zebrany materiał badawczy wskazuje na występowanie w badanych jednostkach antroponimicznych rozmaitych cech dialektalnych – wokalicznych i konsonantycznych⁶.

⁶ W artykule zrezygnowałam, podobnie jak niektórzy badacze (por. np. Raszewska-Klimas 2017), z podawania dokładnej liczby poświadczeń danej cechy, ponieważ zakładam, że nie we wszystkich protonazwiskach udało się na tym etapie badań zidentyfikować cechy dialektalne. Wynika to z braku możliwości ustalenia motywacji niektórych antroponimów (zwłaszcza tych poświadczonych jednostkowo lub mało czytelnym). Poza tym [por. *Analiza materiału*] wyniki analizy liczebności takich form zaburzyłoby pominięcie protonazwisk, w których *z* zapisywane jest jako *z*, a *ę* jako *e* (niemożność odróżnienia cech fonetycznych – tu odpowiednio: mazurzenia i denazalizacji – od cech *stricte* graficznych). Dodatkowych problemów nastęrczałyby takie formy, w których trudno ocenić, czy mamy do czynienia z mazurzeniem czy szadzeniem, np. *Pasis // Pasisz* (por. Łojek 2019a: 114) – mazurzenie / szadzenie występuje tutaj poza tematem antroponimicznym, a obydwa sufiksy – *-is* i *-isz* – funkcjonują w polskim systemie antroponimicznym (Kreja 2001: 198–200, 222–224); por. także omawiane formy typu *Gawlic(z)ka*. Analiza większości cech gwarowych z podaniem dokładnej liczby poświadczeń cech będzie możliwa po zgromadzeniu całego materiału źródłowego (z XVIII i XIX w.).

Cechą z zakresu wokalizmu notowaną w zgromadzonych protonazwiskach jest **zachowanie samogłosek pochyłonych i graficzne ich oddanie jako liter wskazujących na odrębne dźwięki**, np. *Marina Musiałową* [1664], *Elisabeth Berglinską* [1665], *Albertus Biąły* [1665] (por. np. Urbańczyk 1984: 17)⁷.

W badanym materiale występuje także realizacja *á* jako *o*. Cecha ta najczęściej pojawiała się w sufiksie *-anka*, tworzącym żeńskie protonazwiska, np.: *Marina Prozniawconka* [1683] // *Marina Prozniowszconka* [1685]; *Zophia Telizonka* [1658] // *Hedvigis Talizonka* [1684]; *Agnes Kulconka* [1673] // *Eva Kulczonka* [1607]; *Anna Kaluzonka* [1658] // *Anna Kaluzonka* [1602]. Występowała także w takich formach jak: *Dorothea Burosiewka* [1673] // *Hedvigis Buroszowka* [1665] // *Zophia Burosowka* [1673] [por. nazw. *Buras*] czy *Regina Joramowska* [1695] // *Regina Jaramowska* [1691]. Poświadczona została również realizacja *é* jako *i/y* (w zależności od pozycji – po głosek miękkich jako *i*, po twardych jako *y*), np. *e > i*: *Albertus Koscięnek* [1672] // *Albertus Koscienek* [1663] [< ap. stp. *kościęń* ‘ostre zakończenie kija’]⁸.

Kolejną cechą pojawiającą się w protonazwiskach jest **rozszerzenie *i/y > e*** przed spółgłoskami półotwartymi *l, ł* (por. Dejna 1994: mapa 88.): *Agnes Przybełowna* [1675], *Marianna Wszedybełka* [1677], *Joannes KobełECKI* [1698]; *Agnes Kieelianowka* [1671] // *Agnes Kijianowka* [1670].

Cechą z zakresu wokalizmu, na którą warto zwrócić uwagę, jest **zwężenie artykulacji *o* przed spółgłoską sonorną** (Dejna 1998: mapa 97.). Pojawia się ono w takich formach jak: *Elizabeth Gółkowka* [1663] // *Magdalena Gółkowka* [1679]; *Regina Cichóńiówka* [1671] // *Regina Cichoniowka* [1660]; *Adamus Tómczyk* [1671] // *Nicolaus Tomczyk* [1659]; *Stanislaus Gómołka* [1676] // *Stanislaus Gomółka* [1695], *Jacobus Anyół* [1671] // *Jacobus Anioł* [1667]; *Albertus Bunkowski* [1690] // *Albertus Bonkowski* [1661]⁹. A. Raszevska-Klimas także odnotowała w swoim materiale z Piotrkowskiego mieszanie *o* i *u* przed sonorną, choć zostało ono poświadczone nielicznie – w jednym antroponimie (Raszevska-Klimas 2017: 269–270).

W kilku protonazwiskach doszło do **rozszerzenia artykulacyjnego *u > o*** przed spółgłoską sonorną *r*: *Zophia Mazorka* [1606] [< nazw. *Mazur*]; *Etvís Stachorconka* [1679] // *Sophia Stachurconka* [1666] [< n.m. *Stachura*]; *Thomas Boresik* [1679] // *Thomas Burasik* [1659] [< ap. *bury, bura*]; *Mathias Koroś* [1689] // *Matthias Kuroś* [1612] [< ap. *kur*; ap. *kurosz* ‘gatunek ptaka’]; *Petrus Zorkowic* [1687] // *Petrus Zurkowic* [1677].

⁷ W wypadku tej cechy (inaczej niż np. w odniesieniu do zapisów poświadczających realizację *á* jako *o* – por. dalej) trudno jednoznacznie stwierdzić, czy notowane formy przechowują właściwości dialektałne charakterystyczne dla badanego terenu czy właściwości polszczyzny ogólnej w okresie, z którego badane jednostki pochodzą, czyli polszczyzny siedemnastowiecznej.

⁸ Potencjalne motywyce protonazwisk podaje każdorazowo za słownikiem Kazimierza Rymuta (Rymut 1999a; 1999b).

⁹ Nieregularnie, bo przed spółgłoską inną niż sonorna, zwężenie zaszło w jeszcze jednej formie: *Joannes Kuczoq* [1612] // *Joannes Koczoq* [1679].

Inną cechą widoczną w badanym materiale są **wahania samogłosek nosowych *ą* : *ę*** (Cygan 2011: 50), np. *Barbara Wagierka* [1609] // *Barbara Wegierka*¹⁰ [1606]; *Joannes Napgk* [1612] // *Catharina Napękowka* [1615]; *Catherina Stąpnikowka* [1664] // *Paulus Stępnik* [1612]; *Joannes Wigceek* [1670] // *Joannes Więczek* [1665]; *Paulus Wigsik* [1690] // *Jacobus Wiesik* [1614]; *Anna Kąsoniowa* [1614] // *Anna Ke-soniowa* [1615].

Można zaobserwować także **denazalizację samogłoski nosowej *ą*** (por. Cygan 2011: 50): *Bartholomaeus Stąporek* [1664] // *Albertus Stąporek* [1673]¹¹.

Kolejną cechą dialektalną odnotowaną w antroponimach jest **wtórna nosowość**. Jak podaje Halina Karaś, w gwarach wtórna nosowość pojawia się na całym terenie Polski, a zwłaszcza na Mazowszu bliższym, najczęściej zaś na terenach graniczących z małopolskim obszarem beznosówkowym (Karaś 2010). W daleszyckim materiale wtórnie unosowione samogłoski występowały w sąsiedztwie spółgłosek nosowych: *Blasius Bębęnek* [1680]; *Anna Bięńkowna* [1661]; *Martinus Bięniek* [1678]; *Andreas Garbolęnski* [1690]; *Martinus Jaręmowyc* [1669]; *Martinus Jęmioło* [1604]; *Martinus Komęnda* [1602]; *Paulus Stępięń* [1658]; *Sebastianus Pięniżek* [1678]. Unosowienie może tu być wynikiem upodobnienia fonetycznego do sąsiednich spółgłosek nosowych *m/m'*, *n/n'*. Pojawiało się ono jednak również w innych niż wspomniane wyżej pozycjach, w których można je rozpatrywać jako przejaw hiperpoprawności językowej na obszarze beznosówkowym: *Zophia Będnarczqńka* [1659]; *Elisabeth Kiełianowka* [1663]; *Joannes Jęziński* [1679]; *Petrus Mędrika* [1670] [< ap. *metryka*].

Odnótowałam także protonazwiska, w których uwidaczniają się gwarowe **odchylenia od przegłosu**. Pierwszy przykład, notowany kilkakrotnie, jest świadectwem tego, że niektóre gwary nie wprowadziły tzw. fałszywego przegłosu *e* pochodzącego z jeru (por. Dejna 1994: mapa 95.): *Gregorius Kozięł* [1672] [< ap. *koziół*]¹². Niekiedy natomiast gwary przeprowadziły przegłos w tych formach, które w języku ogólnym są odstępstwem od tego procesu. Obrazuje to forma: *Stanislaus Smiętqńka* [1660] [< ap. *śmietanka*]¹³.

W protonazwiskach mieszkańców Daleszyc i okolic znajdziemy także ogólnodialektalną **prejotację** (por. Dejna 1994: mapa 66.). Odnótowałam ją w formach

¹⁰ Tu poświadczony w formie beznosówkowej (jest to jednak prawdopodobnie cecha graficzna, nie fonetyczna).

¹¹ Większość wypadków zapisu *ę* jako *e* to zapewne brak konsekwencji skryptora, a nie zapis oddający faktyczną wymowę, dlatego tego typu poświadczeń nie traktuję jako dowodów na obecność cechy dialektalnej.

¹² Por. *Gregorius Kozięlek* [1666] // *Gregorius Kozięlek* [1679]; *Marina Kozięlkowka* [1667]; *Hedvigis Koziętkowa* [1662].

¹³ Jak podaje Stanisław Urbańczyk, „bywa, że gwary mają bardziej prawidłowy wynik przegłosu, np. *śm'otana*, że nie wprowadziły »fałszywego« (nie przed zębową twardą) przegłosu: *poz'emka* lub (*e* z jeru): *v'eska*” (Urbańczyk 1984: 21).

Jadamczyk i *Jadamcik* występujących wariantywnie do *Adamcyk*: *Joannes Jadamczyk* [1672] // *Joannes Jadamcik* [1668] // *Joannes Adamcyk* [1674]. Z nagłosowym *j-* w funkcji protezy mamy do czynienia także w antroponomiach takich jak: *Janioł* [< ap. *anioł*] // *Anioł*; *Janiołek* [< ap. *aniołek*], *Jamrozek* [< im. *Ambroży*]; *Jabram* // *Abram*; *Jagustinowka* // *Augustinowka* (por. Kopertowska 2003: 299). Pojawiła się też forma z przydechem (notowana dwukrotnie): *Marina Halbinowka* [1679] // *Marina Albinowka* [1682] [por. nazw. *Albin*].

W daleszyckim materiale antropomicznym można dostrzec także **hiperyzmy fonetyczne**, świadczące o unikaniu cech gwarowych¹⁴. Reprezentują je następujące antropimie: *Melchior Utniczek* [1613] // *Melchior Hutniczek* [1614]; *Catharina Urowa* [1605] // *Catharina Hurowa* [1602]; *Regina Anaszowska* – **Janaszowska* [por. nazw. *Janaszek*, które pojawiło się w daleszyckich metrykach w kolejnym stuleciu]; *Casimirus Axinski* [1697] // *Casimirus Jaxinski* [1695] [< n.m. *Jaksice*]. Interesującym przykładem jest usunięcie nagłosowego *h-* w zapisanym po łacinie antropimie: *Martinus Ortulanus* [1606] [< łac. *hortulanus* ‘zagrodnik, chałupnik’]. *H-* lub *j-* w nagłosie znika z niektórych zapisów protonazwisk, ponieważ zapewne kojarzyło się z opisanymi wcześniej cechami gwarowymi. Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy takimi hiperyzmami gwarowymi posługiwali się daleszyccy parafianie, czy jedynie skryptor (aby to ocenić, potrzebne są dalsze badania). Zebrane przykłady były jednak zapisane w materiale źródłowym różnym pismem, co może wskazywać na słuszność pierwszej hipotezy.

Mimo że **mieszanie tylnojęzykowych głosek miękkich i twardych** jest cechą właściwą dialektom Polski północno-wschodniej, w analizowanym materiale antropomicznym dwukrotnie pojawił się przykład poświadczający utratę miękkości głoski *g* w pozycji przed *e* w protonazwisku *Węgierek*: *Christophorus Węgerak* [1687] // *Christophorus Węgierek* [1691]¹⁵. Wahania w zakresie połączeń *ke* : *k'e* odnotowałam również dwukrotnie, w jednym protonazwisku: *Regina Lisiewiczowa* [1661] // *Regina Lisiewiczowa* [1661]¹⁶.

Drugą cechą z zakresu konsonantyzmu, poświadczoną w daleszyckich protonazwiskach, jest **mazurzenie**, czyli mieszanie szeregów *š, ž, č, ž* i *s, z, c, ž*. Jest ono charakterystyczne dla dialektów małopolskiego, mazowieckiego i części śląskiego (Dubisz, Karaś, Kolis 1995: 84). Mazurzenie w analizowanych formach występowało w różnych pozycjach:

1. W temacie antropomicznym, np.: *Josephus Miećnik* [1685] // *Josephus Miećcznik* [1676]; *Blasius Miąsygroś* [1692] // *Laurentius Miąszygrośz* [1658];

¹⁴ Por. też przykłady w przypisie nr 3.

¹⁵ Niekonsekwentny zapis połączeń *ge* : *g'e* pojawił się w jeszcze jednej formacji: *Staus Gerzma- nek* [1612] // *Marina Gierznanowka* [1660], choć w tym wypadku trzeba wziąć pod uwagę fakt, że mamy do czynienia prawdopodobnie z nazwiskiem o proveniencji niemieckiej, zaadaptowanym do polskiego systemu fonetycznego.

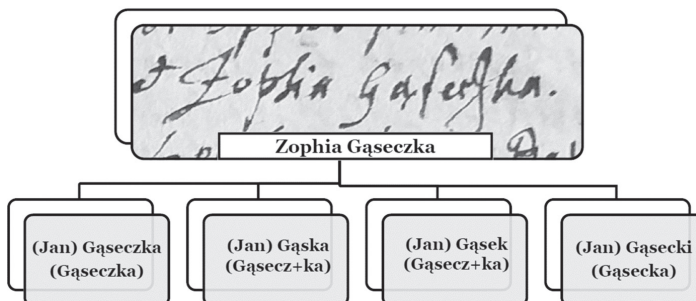
¹⁶ Tego typu zapisy mogą również wynikać z niestarannej grafii ksiąg metrykalnych.

2. Na styku tematu antroponimicznego i sufiksu patronimicznego, np.: *Andreas Dalianczyk* [1683] // *Andreas Dalianczyk* [1682] [< nazw. *Dalianek*];
3. Na styku tematu antroponimicznego i sufiksu marytonimicznego *-ka*, np.: *Regina Mistągka* // *Regina Mistągka* [< nazw. *Mistak*]¹⁷.

Formy takie jak: *Albertus Jurkowić* [1668] // *Albertus Jurkowić* [1662]; *Martinus Korkusowić* [1680] // *Martinus Korkuszowić* [1680]; *Josephus Krzychowić* [1668] // *Josephus Krzychowić* [1665]; *Matthias Toporkowić* [1677] // *Matthias Toporkowić* [1678]; *Martinus Dudzić* [1684] // *Jozephus Dudzić* [1678] traktuję nie jak jednostki ze zmazurzonym patronimicznym sufiksem antroponimicznym *-icz/-ycz*, lecz jak jednostki z polskim kontynuantem prasłowiańskiego sufiksu **-it'ь*, który na gruncie języka polskiego dał sufiks *-ic*, a następnie – w XVII w. – pod wpływem wschodniosłowiańskim uległ przemianie w *-icz* (Sieradzki 2013: 81).

Wiele niejasności interpretacyjnych pojawia się np. w wypadku następujących nazwisk kobiet: *Gawlicka*, *Łosacka*, *Tomczycka*, *Wóycicka*. Trudno bowiem rozstrzygnąć, czy mamy do czynienia z feminatywami derywowanymi paradygmatycznie, czy z marytonimikami derywowanymi sufiksalnie od protonazwisk w formie męskiej (por. ilustracja 2.). Wymienione określenia identyfikujące kobiety mogły powstać od protonazwisk *Gawlicki*, *Łosacki*, *Tomczycki*, *Wóycicki*. Jednak na terenie, na którym występuje mazurzenie¹⁸, należy wziąć pod uwagę również pochodzenie tych protonazwisk od form *Gawlik*, *Łosak*, *Tomczyk*, *Wóycik*, zwłaszcza że wszystkie one pojawiają się we wpisach metrykalnych w odniesieniu do mężczyzn. Wymienione wyżej onimy mogą zatem stanowić zmazurzone odmężowskie formy utworzone sufiksem *-ka* (jest to bardzo częsty na Kielecczyźnie – co potwierdza również zebrany materiał – sposób tworzenia marytonimików), np. *Tomczyk* > *Tomczyz-ka* (*k : cz*) > *Tomczyc-ka* (*cz > c*). Na tę drugą możliwość wskazują poświadczenia niektórych form w dwóch wariantach: z mazurzeniem i bez mazurzenia (*Wóycicka* // *Wóyciczka*).

Ilustracja 2. Ustalanie form hasłowych badanych protonazwisk

¹⁷ W wypadku tego typu formacji marytonimicznych nie zawsze da się jednoznacznie wskazać, z jakim kierunkiem zmian mamy do czynienia: przejściem *č* w *c* czy *c* w *č* – por. wcześniejsze rozważania.

¹⁸ Por. *Analiza materiału*.

Proble mów metodologicznych przysparzają takie zapisy, które dotyczą z i ź, por. np.: *Laurentius Kozuch* [1702]; *Matthias Kozuszek* [1661]; *Elizabetha Kałużanka* [1674]; *Catharina Żurkovicowa* [1670] // *Catharina Żurkovicowa* [1660]; *Gabriel Dzieża* [1602] [< ap. *dzieża*]; *Gregorius Krężołkowicz* [1714] // *Gregorius Krężołkowicz* [1712]; *Joannes Zerdziwilk* [1672]. Trudno bowiem rozstrzygnąć, czy w tych wypadkach mamy do czynienia z mazurzeniem czy jedynie niekonsekwentnymi zapisami w księdze, właściwymi wielu siedemnastowiecznym dokumentom źródłowym. Można przypuszczać, że część spośród tych zapisów rzeczywiście oddawała gwarową wymowę (zmazurzoną), a część została omyłkowo zapisana bez oznaczenia szczelinowości głoski.

Przejawem hiperpoprawności względem form gwarowych są formy z **szadzeniem**, czyli realizacja *s, z, c, ʒ* jako *ś, ź, ć, ʒ*. Cecha ta występuje zazwyczaj na styku gwar mazurzących i niemazurzących jako próba uniknięcia mazurzenia. W wyekscerpowanym materiale cechą tę ilustrują między innymi następujące antroponimy: *Jacobus Tosnowieć* [1665] // *Jacobus Tosnowieć* [1671]; *Albertus Niedbaleć* [1673] // *Albertus Niedbaleć* [1679]; *Joannes Kozanećki* [1664] // *Joannes Kozanećki* [1666]; *Joannes Niepszy* [1667] // *Joannes Niepszy* [1668]; *Marina Papiernicza* [1772] // *Marina Papiernicza* [1680]; *Albertus Kostecćki* [1685] // *Albertus Kostecćki* [1685]; *Zophia Krawczowa* [1616] // *Zophia Krawczowa* [1616], *Stanislaus Szmoliarz* [1602] // *Staus Smolarz* [1614].

W badanych protonazwiskach poświadczono zostało także **mieszanie szeregów spółgłoskowych: ś, ź, ć, ʒ i ś, ź, ć, ʒ**: *Martinus Tkacz* [1662] // *Martinus Tkać* [1666] // *Martinus Tkać* [1664]; *Joannes Misztaczek* [1683] // *Joannes Miśtacek* [1685] // *Petrus Miśtacek* [1679]; *Stanislaus Pabisz* [1691] // *Stanislaus Pabisz* [1698] // *Albertus Pabisz* [1697]; *Hedvigis Buraszowka* [1665] // *Sophia Buraszowka* [1677] // *Sophia Buraszowka* [1667]. Przyczyn takiego zjawiska fonetycznego badacze dopatrują się w zmieszaniu się ludności mazurzącej z niemazurzącą oraz obecnością na danym terenie obcokrajowców (Urbańczyk 1984: 31) – w Daleszycach: Niemców, których nazwiska pojawiają się już księgach siedemnastowiecznych.

Typową małopolską innowacją dialektalną (właściwą kiedyś całej Małopolsce) jest **przejście wygłosowego -ch w -k** (por. Dejna 1994: mapy 18., 20.), odnotowane również w badanym materiale, por. *Sophia Gwalcichowa* [1664] // *Adamus Gwałcik* [1660]; *Albertus Banać* [1675] [< ap. gw. *banach* 'nieślubne dziecko' – por. też notowane w XIX w. w Daleszycach formy *Catharina Banaćkowska* // *Catharina Banaćkowska*]. Dysymilacja *k > ch* w grupie *kt* (por. Dejna 1994: mapa 26.) została natomiast poświadczona w formie: *Marina Wichterówka* [1671] [im. *Wiktor*].

Odnotowałam także **wyodrębnienie się w spółgłosce *m* elementu palatalnego w postaci *ń***: (por. Urbańczyk 1984: 35): *Albertus Domnichowski* [1666] [< n.m. *Do-*

miechowice]¹⁹; *Laurentius Jamnioł* [1700] // *Andreas Jamioł* [1697]. Drugie protonazwisko zostało utworzone od ap. *anioł* – por. rozmaite warianty fonetyczne notowane w materiale: *An(n)ioł* // *Janioł* // *Jamioł* // *Jamnioł*.

W siedemnastowiecznym systemie nazewniczym Daleszyc pojawiło się kilka form mogących poświadczać **stwardnienie l'**, a zatem cechę typowo mazowiecką: *Bartholomeus Lypczyk* [1658]; *Albertus Wiślycki* (notowane dwukrotnie) [1679]; *Dorothea Klymkowa* [1680]; *Marina Lysiewicz* [1683]; *Catharina Lysziowa* [1663]. Trudno jednak stwierdzić, czy dwa ostatnie przykłady nie są raczej wariantami fonetycznymi jednostek *Łysiewicz*, *Łysiowa*, a nie *Lisiewicz*, *Lisiowa*. Choć w parafii Daleszycy nie poświadczono takich form jak *Łysiewicz*, *Łysiowa* przez cały XVII w. (a *Marina Lysiewicz* dekadę wcześniej dwukrotnie notowana jest jako *Marina Liszkowka*), to należy dopuścić taką możliwość – chociażby ze względu na nieustabilizowaną jeszcze w dobie średniopolskiej grafiją, kiedy to niezbyt konsekwentnie rozróżniano *l* i *ł*.

Przyjrzenie się zapisom źródłowym pozwoliło stwierdzić, że chrztów, z którymi powiązane są w metrykach powyższe protonazwiska, udzielało pięciu różnych księży, a wpisów do ksiąg metrykalnych dokonało czterech skryptorów – zapisy te nie poświadczają więc cechy wymowy księdza udzielającego chrztu (który mógł następnie dyktować skryptorowi tekst wpisu) ani osoby dokonującej wpisu. Trudno jednak przypuszczać, by izoglosa tego stwardnienia sięgała aż po środkową część Małopolski – chyba że za sprawą osadników przybyłych na te tereny z Mazowsza (nie znalazłam jednak informacji na ten temat w opracowaniach dotyczących historii miasta i okolic). Karol Dejna wspomina o wyspowym występowaniu tej cechy np. w Lipnicy (woj. świętokrzyskie, pow. jędrzejowski), nie wymienia jednak okolic Kielc (Dejna 1993: 116; 1991: 20). Wydaje się, że obecność tego typu form można natomiast tłumaczyć mocno jeszcze rozchwianą w XVII w. grafiją, kształtującą się co najmniej do połowy XIX w. Przemawia za tym również fakt, że po 1683 r. stwardnienie *l'* nie zostało już poświadczane ani razu w daleszyckim materiale z kilkudziesięciu lat z XVIII i XIX w., który udało mi się do tej pory zebrać²⁰. W metrykach pojawia się wiele przykładów niekonsekwencji w zapisie *i* : *y* : *j*, por. np. *Mlinarz* // *Młynarz*, *Wiporkowa* // *Wyporkowa* [por. nazw. *Wyporek*], *Seida* // *Sejda* // *Seyda*, *Hincina* // *Hincyna* [por. nazw. *Hińcza*].

¹⁹ Kazimierz Rymut notuje to protonazwisko w dwóch wariantach fonetycznych: *Domiechowski* oraz *Domichowski* (Rymut 1999a: 142).

²⁰ Dane z ksiąg są przeze mnie ekscerpowane na potrzeby pracy doktorskiej.

6. ZAKOŃCZENIE

Zebrany materiał, obejmujący prawie 60 lat, poświadcza obecność różnych cech dialektalnych w najstarszych protonazwiskach mieszkańców parafii Daleszyce. Odnotowałam w nich zarówno cechy z zakresu wokalizmu, jak i konsonantyzmu. Należą do nich m.in. tzw. mazurzenie, szadzenie czy zmiany artykulacyjne samogłosek w sąsiedztwie spółgłosek sonornych. Fakt, że na danym terenie występowało np. mazurzenie nie oznacza jednak, że będzie ono poświadczane we wszystkich jednostkach należących do badanego systemu antroponimicznego. Niekonsekwentne występowanie cech dialektalnych w XVII-wiecznych protonazwiskach mieszkańców Daleszyc wynika najpewniej z podejmowanych przez spisujących księgi prób eliminowania cech gwarowych z zapisów dokonywanych w księgach parafialnych i z faktu – o czym wspomina Kazimierz Rymut – że cechy gwarowe zachowały się w formie pisanej przede wszystkim w tych nazwiskach (tu: protonazwiskach), w których doszło do zatarcia się motywacji, tzn. została zerwana więź z podstawą tworzącą nazwisko (Rymut 1991: 54).

W analizowanym materiale pojawiły się różne przejawy hiperpoprawności względem form gwarowych – m.in. szadzenie, usuwanie *h-* i *j-* w nagłosie odczuwanych jako formy z protezą, wtórne unosowanie *e* w pozycjach innych niż te będące wynikiem upodobnienia fonetycznego do sąsiednich spółgłosek nosowych. Takie rugowanie z języka cech dialektalnych może świadczyć o dużej świadomości językowej mieszkańców Daleszyc – choć może być również przejawem ingerencji skryptora lub kapłana w brzmienie protonazwiska. Przyjrzenie się wszystkim zgromadzonym notacjom pozwala stwierdzić z dużą dozą pewności, że cechy gwarowe poświadczane w siedemnastowiecznych protonazwiskach to cechy języka mieszkańców tych terenów, nie zaś pełniących posługę w parafii księży (przybywających często z innych regionów kraju) czy skryptorów dokonujących wpisów w księgach parafialnych²¹.

W wypadku niektórych protonazwisk trudno jednoznacznie stwierdzić, czy notowana forma była wynikiem wpływu dialektów czy niedokładnej, niestabilizowanej jeszcze ortografii. Pewne hipotezy dotyczące konkretnych nazw osobowych wymagają weryfikacji w szerszym materiale, pochodzącym z kolejnych wieków. Zasadne wydaje się więc porównanie w przyszłości cech dialektalnych notowanych w XVII w. z tymi, które być może uda się odnaleźć w wiekach kolejnych – XVIII i XIX.

²¹ Podobne wnioski pojawiły się również po przeanalizowaniu materiału antroponimicznego z tej samej parafii z lat 1826–1830 (Łojek 2019: 122–123).

Stosowane skróty i oznaczenia

ap. – apelatyw

gw. – gwarowy

im. – imię

n.m. – nazwa miejscowa

nazw. – nazwisko

stp. – staropolski

Bibliografia

- Cygan, S. 1997. *Stan badań nad gwarami kieleckimi*. W: *Tradycja badań dialektologicznych w Polsce*, red. H. Sędzia, s. 102–111. Olsztyn: Wyższa Szkoła Pedagogiczna.
- Cygan, S. 2002. *Gwara kielecka*. W: *Mała Ojczyzna Świętokrzyskie. Dziedzictwo kulturowe*, red. G. Okła, s. 225–233. Kielce: Zakład Wydawniczy SFS.
- Cygan, S. 2005. *Gwary kieleckie*. W: *Kurs etnograficzny „Świętokrzyskie – jakie cudne”*. *Materiały pomocnicze*, s. 30–57. Kielce: WDK Kielce.
- Cygan, S. 2011. *Przejawy świadomości językowej mieszkańców wsi końca XX wieku na przykładzie Lasocina na Kielecczyźnie*. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach.
- Dejna, K. 1993. *Dialekty polskie*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Dejna, K. 1994. *Atlas gwar polskich. Sektor VII (kielecki)*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Dejna, K. 1998. *Atlas gwar polskich, t. 1: Małopolska*. Warszawa: Upowszechnianie Nauki – Oświata „UN-O”.
- Dubisz, S., Karaś, H., Kolis, N. 1995. *Dialekty i gwary polskie*. Warszawa: „Wiedza Powszechna”.
- Kaleta, Z. 1998. *Nazwisko w kulturze polskiej*. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Karaś, H. 2010. *Wtórna nosowość* (hasło). W: *Dialekty i gwary polskie. Kompendium internetowe*. Online: <http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php?l1=leksykon&lid=755> [dostęp: 10.09.2022].
- Kopertowska, D. 1980. *Kieleckie antroponimy XVI i XVII wieku*. Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna.
- Kopertowska, D. 1988. *Nazwy osobowe mieszkańców podkieleckich wsi (1565–1694)*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kopertowska, D. 2003. Charakterystyczne dla Kielecczyzny zjawiska gwarowe występujące w tekstach folklorystycznych tego regionu. *Język Polski* 83/4–5, s. 297–307.
- Kreja, B. 2001. *Słowotwórstwo polskich nazwisk. Struktury sufiksalne*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe DWN.
- Kresa, M. 2011. *Antroponimia pogranicza mazowiecko-podlaskiego w XVIII w. (na przykładzie parafii Stoczek w pow. węgrowskim)*, niepublikowana praca doktorska.
- Krok, K. 2004. *Stan gwary kieleckiej na przykładzie wsi z okolic Bodzentyna*. W: *Językoznawstwo jako przedmiot zainteresowań studenckich kół naukowych*, red. I. Jaros, s. 75–86. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kuć, J. 2003. Przydomki szlacheckie jako jeden ze sposobów identyfikacji szlachty z parafii trzebieszowskiej w 2. poł. XVII w. *Białostockie Archiwum Językowe* 3, s. 119–132.

- Lange, M. 2019. *Nazwiska mieszkańców parafii Pączewo-Czarnylas na Kociewiu od XVII do XIX w.* Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Lica, Z. 2020. *O niemieckich nazwiskach współczesnych Polaków.* Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Łojek, A. 2019a. *Antroponimia Kielecczyny I połowy XIX w. (na przykładzie nazwisk mieszkańców parafii Daleszyce odnotowanych w księgach metrykalnych z lat 1826–1830).* Kraków: „Księgarnia Akademicka”.
- Łojek, A. 2019b. *Charakterystyczne dla Kielecczyny fonetyczne cechy gwarowe dziewiętnastowiecznych nazwisk.* W: *Język jako świadectwo kultury. Język. Kultura. Społeczeństwo III*, red. S. Cygan, s. 175–187. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach.
- Łojek, A. 2020. *Język świętokrzyskiej wsi. Stylizacja gwarowa w prozie autobiograficznej Zbigniewa Masternaka.* W: *Język jako świadectwo kultury. Język. Kultura. Społeczeństwo IV*, red. S. Cygan, s. 149–162, Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach.
- Łojek, A. 2021a. *Dziewiętnastowieczne nazwiska szlachty, mieszczan i chłopów w ujęciu socjolingwistycznym (na materiale z Kielecczyny).* W: *Tradycja i nowoczesność w badaniach języków słowiańskich*, red. J. Kulwicka-Kamińska, A. Moroz, s. 75–92. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Łojek, A. 2021b. *Nazywam się (X), więc (skąd?) jestem – nazwisko a terytorialna i społeczna identyfikacja jednostki.* W: *W poszukiwaniu tożsamości językowej*, red. nauk. A. Hau, M. Trendowicz, t. VI, s. 67–78. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Łojek, A. 2021c. *Imiona chrzestne nadawane w parafii Daleszyce w latach 1602–1617, 1702–1717, 1802–1817*, niepublikowana praca magisterska.
- Łojek, A. 2022. *Gwary świętokrzyskie w funkcji podstawy stylizacji językowej bohaterów filmu „Księstwo” (2011) w reżyserii Andrzeja Barańskiego.* W: *Studia młodych badaczy języka regionu. Stare – nowe. Dawne – współczesne*, red. B. Osowski, K. Zagłoba, s. 27–50. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie Studia Polonistyczne.
- Pawłowski, E. 1966. Podział gwar małopolskich na tle wzajemnych wpływów gwarowych oraz nowych tendencji językowych. *Rozprawy Komisji Językowej WTN* 6, s. 191–202.
- Pazdur, A. 1955. Z zagadnień dialektologii Kielecczyny. *Słowo tygodnia. Dodatek społeczno-kulturalny „Słowa Ludu”* 28(170), s. 3.
- Raszewska-Klimas, A. 2017. Elementy gwarowe w historycznych nazwiskach mieszkańców ziemi piotrkowskiej. *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN* 64, s. 265–274.
- Raszewska-Klimas, A. 2018. Charakterystyka nazwisk mieszkańców Piotrkowa Trybunalskiego. *Polonica* 38, s. 135–146.
- Reichan, J. 2002. *Zarys dziejów badań nad dialektem środkowo- i północnomałopolskim.* W: *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Karolowi Dejniewi*, s. 407–418. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Rymut, K. 1991. *Nazwiska Polaków.* Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Rymut, K. 1999a. *Nazwiska Polaków. Słownik historyczno-etymologiczny*, t. 1. Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk.
- Rymut, K. 1999b. *Nazwiska Polaków. Słownik historyczno-etymologiczny*, t. 2. Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk.
- Sieradzki, A. 2013. *Poznańskie derywaty nazwiskowe XVI–XVIII wieku.* Poznań: Wydawnictwo „Rys”.

Sikora-Serocka, E. 2021. *Nazwiska mieszkańców parafii pod wezwaniem św. Józefa Oblubieńca NMP w Bielinach w latach 1638–2000 (na podstawie ksiąg metrykalnych)*, niepublikowana praca doktorska.

Urbańczyk, S. 1984. *Zarys dialektologii polskiej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

On dialectal elements in the 17th-century surnames from the Daleszyce parish

Summary

This article contains an analysis of 17th-century proto-names from the area of the Daleszyce parish (Świętokrzyskie voivodship, Kielce powiat) for the presence of phonetic dialectal characteristics. The research material was excerpted from the manuscripts of four parish registers (records of birth) written in Latin. The analysis showed that the examined anthroponymic material was a storage of various phonetic characteristics throughout the 17th c. The Daleszyce historical anthroponyms recorded typically Lesser Polish features (the shift from *-ch* to *-k* in the final position), Masovian features (fluctuations in the *ge* : *g'e*, *ke* : *k'e* groups; hardening of *l'*), Masovian and Greater Polish features (fluctuations in the *-ew-/-ow-* groups), and general dialectal features (Masurian influences and the presence of prosthetic consonants). The analysed material contained also various manifestations of hypercorrection with respect to dialectal forms, such as e.g. the so-called *szadzenie*, removal of *h-* and *j-* in the initial position heard as forms with prothesis, secondary nasalisation of *e* in positions other than ones arising from the phonetic assimilation to the neighbouring nasal consonants. This article might fill, to an extent, the gap in the anthroponymic research on the Kielce region in the 17th c.

Keywords: anthroponymy – surnames – Kielce dialects – Daleszyce.

Trans. Monika Czarnecka